

بیاض وارسستہ: نقد و بررسی

دکتر انجم طاہرہ

عضو ہنیت علمی، دانشگاه باذوان ال.سی، لاہور

DIARY OF WARASTA: A CRITICAL REVIEW

Anjum Tahira, PhD

Assistant Professor

Department of Persian, LCWU, Lahore

Abstract

Warastah was a prominent figure of Persian literature of the subcontinent in the 12th century. He is known as a scholar, critic, lexicographer and eminent writer. His work is an ample proof of his vast study and knowledge of primary literary sources of Persian language. Biyaz-e-Warsata is one of his note-worthy contributions. Its manuscript is available at the Sherani Collection, Punjab University library, Lahore. This Biyaz comprises verses of hundreds of classical and contemporary poets. The article is an effort to introduce the manuscript and determine its writer's status as a scholar of Persian language.

Keywords: وارسستہ، بیاض، دستنوشتہ، کتابخانہ، انشای، سیالکوٹی، دانش گاہ پنجاب، گنجینہ شیرانی، تذکرہ الشعراء، عبدالحمید حاکم

شبه قماره پاکستان و هند سرزمین زیبایی ها و خوبی ها است. مردم عامه، ادیبان و نویسندگان این خطه چه در علوم دینی و ادبی و چه در زمینه های دیگر نقش های استثنائی ایفا کرده اند. سیالکوتی مل و ارسته (د: ۱۱۸۱ هـ) یکی از برجسته ترین و مبرز ترین انشا نگاران، لغت نویسان، منتقدان و محققان زبان و ادب فارسی در اواخر دوره تیموریان هند بوده است. او در سراسر زندگی کارهای پژوهشی انجام داده است. و ارسته به سبب تالیف مصطلحات شعرا، لغت اصطلاحات شعر، در میان ادبا و فضلا شهرتی بسزا یافت و شهرت آن در لغت نویسی بدانجا رسید که در ایران دو بار به چاپ رسیده است. نویسندگان از تحقیق و تلاشی که و ارسته در جمع آوری کلمات و اصطلاحات و انتخاب اشعار برای شرح مطالب در این فرهنگ به عمل آمده تمجید فراوان کرده و مقام علمی و ارسته را مورد ستایش قرار داده اند. گفتنی است که علامه محمد اقبال در سراسر کلام خود از مصطلحات استفاده گردیده است. لاله تیک چند بهار (۱۰۹۹ هـ، ۱۱۸۰ هـ) هنگام تجدید نظر در تالیف بهار عجم مصطلحات و ارسته را کاملاً رو نویسی کرده است.

ذکر شواهدی از انتقادات ادبی و انشا نویسی و ارسته مذنی خواهد گرفت. مطالعه و تأمل در کتابهای نقدی وی: احقاق حق و جواب شافی و کتابهای انشا: انتخاب منشآت او مطلع السعدین علاوه بر فواید دیگری که دارد، خواننده را از شیوه نشر و جریان ادبی آن عصر مورد نظر آگاه می سازد. از تالیفات و ارسته می توان نام برد:

۱. مصطلحات شعرا (ت: ۱۱۲۹/۷۳۷ م)
۲. احقاق حق (تالیف قبل از سال ۱۱۵۲/۷۳۹ م)
۳. جواب شافی (ت: ۱۱۶۳/۷۵۰ م)

۴. مطلع السعدين (آغاز تالیف: ۵۱۱۲۸/۷۵۲ م)

۵. انتخاب منشآت (ت: ۵۱۱۸۱/۷۶۷ م).

این کتاب را دکتر محمد بشیر حسین در فهرست مخطوطات شیرانی (چاپ ۱۹۲۹ م، ص ۲۸۷) به «نامه نگارین و صحیفه رنگین» خوانده است ولی به نظر بنده نام این کتاب «انتخاب منشآت» باید بشود چون اصطلاح «نامه نگارین...» برای توصیف کتاب آورده است، نمی توان این را نام کتاب تصور کرد.

۶. تذکرة الشعراء: نسخه ای از این تذکره موجود نیست.

۷. انشای سیالکوتی: این نسخه هم الآن وجود ندارد.

۸. دیوان وارسنه: نسخه خطی این دیوان هم در دست نیست.

۹. چنگ رنگا رنگ: مجموعه نظم که در کتابخانه شاه اوده موتی

محل وجود داشت ولی این کتابخانه از بین رفته است.

۱۰. بیاض وارسنه: (تالیف بین سالهای ۱۱۷۹-۵۱۱۸۱).

در کتابخانه دانشگاه پنجاب در گنجینه شیرانی یک نسخه خطی به عنوان «بیاض وارسنه» تحت شماره ۱۲۷۲/۲۵۲۲ نگهداری می شود. این بیاض اهمیت بیشتری برخوردار است چون بنا به گفته دکتر محمد بشیر حسین مولف وارسنه آن را از دست خود کتایت کرده است. (۱) وارسنه روی برگ ۷۰ ب در انتخاب اشعار نظیر پیگ خادم یک بیت را اصلاح کرده خود را فقیر وارسنه می گوید. از این سخنان وی بر می آید که واقعاً این بیاض نوشته خود وی است:

«فقیر وارسنه 'بصد دل' بهتر پندارد.» (بیاض وارسنه، برگ ۷۰ ب)

اینجا وارسنه نام خود به مرگب لاجوردی می نویسد.

حافظ محمود شیرانی در نامه ای (بتاریخ ۱۵ ژانویه ۱۹۳۲ م) از مهندی باغ،

تورنگ، راجپوتانه (هند) به دکتر سید عبداللّٰه می نویسد و در این نامه ذکر این بیاض تحت شماره ۱۲۷ آورده است: نسخه این بیاض پاکیزه است و مشتمل بر شعر شعرا است. بعضی جا وارسته ایراد هم می گیرد و از این ایرادها دریافتم که این بیاض از دست وارسته کتابت شده است. (۲)

نگارنده این سطور شواهد دیگری هم درین مورد دارد. بطور مثال دکتر سید عبداللّٰه در کتاب "ادبیات فارسی میں ہندوؤں کا حصہ" در شرح وارسته مقاله ای نوشته است و در ضمن مقایسه مصطلحات شعرا (تالیف وارسته) و چراغ هدایت (تالیف خان آرزو) عکس نمونه یک صفحه نسخه خطی از چراغ هدایت می آرد که وارسته بر حاشیه آن از دست خود نقد ادبی کرده است. این خط با خط بیاض وارسته همانندی دارد. (۳)

تفصیل بیاض

نام کتاب: بیاض وارسته

کاتب: سیالکوٹی مل وارسته (د: ۱۸۱۵ / ۵۱۷۷۷ م) بخط شکسته پخته

تقطیع اندازه بیرونی: ۱۰" × ۷.۵"

اندازه متن: ۷.۵" × ۴.۵"

برگ: ۲۷۲، اما برگ ۸۰ تا ۸۴ در بیاض موجود نیست. موربانه زده ولی خوانا و قابل استفاده.

وارسته در این بیاض شاعران را از ردیف 'الف' تا 'واو' به ترتیب حروف همجانی آورده است. انتخاب اشعار آنان مشتمل بر ۱۱ تا ۲۷۱ برگ است. ردیف 'ها' و 'یا' در بیاض موجود نیست. روی برگ ۱ تا ۱۰ و ۲۷۲ انتخاب اشعار شاعران متفرق نقل شده است. بین برگ ۲۷۲ تا ۲۷۷ برگگی کوچکتر چسبان است و آن هم مشتمل بر انتخاب اشعار شاعران متفرق است.

اشعار در بیاض بر ستونهای افقی و عمودی نوشته شده است.
 این بیاض بر دو نوع کاغذ نگاشته شده است: یکی کاغذ عمده و
 دیگری کاغذ متوسط. بر کاغذ عمده عنوان و نشان شنگرفی و لاچوردی و
 روی کاغذ متوسط عنوان و نشان از مرگب سپاه آورده است.
آغاز: "لا اعلم:"

گر خواهشی کنند دل شیدا مرا چه جرم
 عشق است و صدهزار تمنا مرا چه جرم
 عید و نوروز ندیدیم و بحسرت بگذشت
 عمر ده روزه چو ده روز محرم اینگذشت!

خاتمه

"نیست دل سوخته عشق تو محتاج چمن
 شرر کاغذ آتش زده خود گلزار است"

ترقیمه: ۲۷۲ ب

"تم تم تم ..."

سال تالیف: در ترقیمه این بیاض ذکر از سال تالیف نیامده
 است. ولی در حاشیه برگ الف ذیل ابیات حاکم و ارسته برای وی
 "غفر الله" می نویسد. سال وفات عبدالحمید حاکم ۱۱۷۹ هـ است. چنانکه
 واقف پتالوی نامه ای که در آغاز ماه محرم سال ۱۱۸۲ هـ از ملتان به غلام
 علی آزاد پلمگرامی نوشت. این نامه به همان سال پتاریخ یکم ذی
 الحجه ۱۱۸۲ هـ اورنگ آباد رسید. با بررسی این نامه معلوم می شود که
 سال وفات حاکم ۱۱۷۹ هـ می باشد:

"شاه عبدالحمید حاکم در کشمیر عارضه ضعیف معده
 داشتند، به همان حال از آنجا برآمدند. عارضه مستولی شد

و ایشان را از کاربرد، به هزار حیل و تا منزل تهنه، شاه مذکور
را رسانیدم. آنجا کار به اسهال کبدی کشید. ... در عرصه دو
سه روز شاه مرحوم از سرای فانی به نز هتکده جاودانی
رفتند... و بعد از ایشان شیخ علی محمد تجرد پفاصله یک
سال قضا کردند و در همان سال شیوارام عاشق تخلص
— که علامه روزگار بود — از جهان گذشت و سال گذشته
۱۱۸۱ هـ لاله سیالکوتی مل... جان سپرد. (۲)

از این سخنان نامه بر می آید که وارسنه اگر سال گذشته یعنی در
سال ۱۱۸۱ هـ وفات یافت و پیش از یک سال وفات وارسنه یعنی در
سال ۱۱۸۰ هـ شیخ علی محمد تجرد و در همان سال شیوارام عاشق ازین
جهان رفتند و سالی یک پیش از وفات این هر دو ادیب — عبد الحکیم
حاکم در سال ۱۱۷۹ هـ فوت شد.

ازین مقال ثابت می شود که سال تکمیل تالیف بیاض وارسنه
بین سالهای ۱۱۷۹ (۷۵۷ م) و ۱۱۸۱ (۷۷۷ م) می باشد و حتماً این آخرین
تالیف از وارسنه است.

روش تالیف: چنانکه قبلاً ذکر شده است که وارسنه در این بیاض به
ترتیب الفبائی شعر شاعران را تنظیم داده است. فقط در آغاز بیاض برگ
الف تا ۱۰ پ و در آخر بیاض برگ ۲۷ اگر دآوری شعر شاعران بدون
ترتیب هجائی است.

سرچشمه های بیاض وارسنه:

در آن زمان در تالیف این قبیل کتابها تذکره منابع در میان
نویسندگان مرسوم نبود. ولی وارسنه بعضی جا در مراجع خود سخنی به
میان آورده است چون او می دانست که آوردن منابع ارزش کتاب را

دو چند می کند. اینک تفصیل بعضی از سرچشمه های وی:

ا. روی برگ ۵۱ الف. در آغاز انتخاب اشعار "تذکره طاهر نصر آبادی" می نگارد.

ب. در جمع آوری اشعار میرزا بیدل از تذکره مجمع النفایس تالیف خان آرزو استفاده کرده است:

"اشعار میرزا بیدل مرحوم که خان آرزو انتخاب کرده است." (۱۲۵ ۱۲۱)

"از بیاض شیخ" (۱۲۵ ب) اینجا مراد از شیخ 'شیخ علی حزین است.

د. "از بیاض شیخ حزین" انتخاب اشعار میر عبدالوهاب معموری و غیره (۱۲۲ ب)

ه. "از بیاضی که بخط شیخ حزین بوده نقل نمود." (۱۹۲ ب)

و. روی برگ ۱۹۹ ب دوباره استناد از تذکره طاهر نصر آبادی گرفته است.

جایی که وارسسته از نام شاعری - که شعرش مورد استناد وی قرار گرفته اند - آگاه نیست، به جای اسمش 'لا ادری' یا 'لا اعلم' نوشته است. بنا به روش عمومی آن زمان مولف درباره خودش چیزی نگفته و نه شعر خود در بیاض آورده است.

جایی که اشعار از شاعری جمع آوری می کند که معروف و مشهور نیست و آوازه بلند ندارد، پیش از انتخاب کلام در معرفی وی چند حرفهایی می نویسد که در شناخت وی کمک می کند. بطور مثال در انتخاب شعر مرزا نظیر بیگ خادم نوشته است:

"مرزا نظیر بیگ خادم شاگرد میر افضل ثابت." (۱۷۰)

علاوه بر این وارسسته در بیاض خود جایی که از شعر شاعران استفاده می کند گاهی با آنان آشنایی خود را برای خوانندگان بیان می

کند که نشان دهنده مجالست وی با نویسندگان و فامیل آنها است :

”آقا محمد زمان عشرت در لاهور بسر برد. آقا ابراهیم

پسرش به فقیر و ارسته آشنا است.“ (پرگ ۱۱۲۸)

این هر دو عبارت را و ارسته شنگرفی نوشته است

و ارسته به طرز و اسلوب ادیبانه اشعار از شاعران انتخاب کرده

این کتاب را تنظیم داده است. و اشعار متناسب و موزون نقل کرده است.

سراسر این بیاض مجموعه شعر شاعران است اما گاهی و ارسته از

نثر نویسندگان هم استفاده کرده است و یادداشت‌های نثر را ترتیب

می دهد. چند مثالهای نثر ازین قرار است:

”نواب موتمن الدوله اسحاق خان بهادر اسحاق تخلص

در لطیفه گویی یکتای روزگار بود. در هنگامی که قشون

نادر شاهی از قتل عام دارالخلافه فارغ شده مشغول

تحصیل مال امانی گردیدند. عبدالباقی خان که یکی از

وزرای نادر شاهی بود، بر سبیل شکایت به ایشان گفت که

مردم دهلی باز یک قتل عام می خواهند. نواب مذکور فی

الفر در جواب گفت:

کسی نماند که دیگر به تیغ ناز کشی

مگر تو زنده کنی خلق را و باز کشی (۵)

و مثال دیگر از بیاض و ارسته:

ملا گرامی:

”ملا گرامی ترکی بود که به سبب بودن کاشان به کاشی

شهرت گرفته. روزی می گفت که شب دو دینار و نیم به

یک شمع داده ام و دو غزل گفته ام. حاتم کاشی گفت:

”معلوم نیست که غزلها به یک دینار ارزند.“ و خنسه هم گفته بود و چون زخم در بینی داشت، پیوسته پنبه بران چسبانید. حاتم کاشی می گفت: ”که خنسه را از پس که بد گفته شیخ نظامی تیر در بینی او کرده.“

ازوست:

شب چوروم بکوی او روز ز بیم مدعی
همچو فلک نهان کنم آبله های پای را
چراغی می برم در خاک از داغت پس از مردن
که بزم کشتگان عشق را بی نور نگذارم
دل را شکنج زلف کجست آشیانه است
مرغان دام را گره دام دانه است
پرسشش روز قیامت هم آخر شد و هیچ
بر نیاید ز شهیدان تو آواز هنوز“ (۲)
در آخر این انتخاب شعر و ارسته ماخذ خود را ذکر کرده می گوید: ”از تذکره آرزو نوشته.“ (۷)
و مثالی دیگر در نثر از بیاض و ارسته:
مرزا گرامی:

”پسر عبدالغنی بیگ قبول خیلی دور تلاش است. کار از پدر گذرانیده بسیار در بنده الفاظ ناپسته و معانی تازه بود. گویا زبان غیر فارسی باشد مثل هند و فرنگ. مدتی مدید در سایه پدر بسر برد. و بعد ازو هم رشادت بی هم رسانید. مقید هیچ مشرب و مذهب نبود، با سنی سنی با شیعی شیعی و با جوگی جوگی افقیر او با نصرانی نصرانی و با یهودی یهود. اکثر در خدمت ارباب دول می بود و در زنی فقرا می زیست و چون

خمالی از بدلی نبود، اکثر نو جوانان دهلی خود را مرید او می گرفتند. پس اوقات لنگی... اسرخ مثل جوگیان بر کمر بسته ریش و پروت را خیر باد بلندی می گفت. بهر حال هنگامه آرای شعر و شاعری بود.“

”از ثقات مسموع است که اوایل که شیخ محمد علی حزین به دهلی آمد و آوازه شعر او به گوش مردم رسید مرزا گرامی با ده هشت کس از شاگردان جایی که شیخ بود، رفت و به لهجه که مرسوم فرقه قبولیه است، غریب در گنبد افلاک انداخت شیخ بیچاره بیک آواز از گله اش پرید و خاموش در گوشه نشست. بعد از تکلیف سخن شاید شیخ هم چند بیت خود به آواز حزین خواند. چون صحبتها بر آر نشد دیگر اتفاق ملاقات نیفتاد.“

”مکرر از شاگردان او شنیده شد که سخن شیخ پایه ندارد اما این قدر هم بی انصافی است در واقع مخالف طرز و طور فرقه مذکوره قبولیه است. تقریباً از خود هم درین جا حکایتی یاد آمد که شش هفت سال پیش ازین به استماع کمالات شیخ حزین شوقی وافر بهم رسید که مجهولی معلوم نماید. چون در آن وقت بسیار احوال پریشان داشت خود به خانه رفته و نوکران را بر دروازه گذاشته تنها او را دریافت. مردی به حال خودی دید. اما این همه خویشتن داری از راه بر خود چیدگی و اعزاز کمالات طیبه خودش بود که به گفتن نیاید! بعد از ساعتی برخاست. اینجا قول مرحوم صفر محمد خان یاد می آید که مکرراً در حق شیخ حزین می گفت: شیخ حزین گدای متکبر منتظر الایالت است.“ (۸)

ازوست:

”سجده گاه ما نه تنها کعبه و بیتخانه است

شش جهت در سجده باشد گوهر غلطان ما

سواد صفحه روشن نکردم پیش ملانی

زبان آور شدم با تیغ شمع از فیض صحبتها
از مطالعة این بیاض پر می آید که در آغاز مؤلف بعنوان مقدمه و سبب
تالیف و چگونگی نگارش بیاض چیزی ننوشته است. کاتب در ترجمه
فقط تم تم تم... نوشته است.

تفصیل شاعران به ترتیب الفبائی در بیاض:

ردیف الف: برگ ۱۱۱-۲۲ پ:

احمد بیگ لنگ؛ مولانا اسد بن ملا حیدر قصه خوان؛ اسد بیگ
قزوینی؛ مولانا اسدی؛ حکیم ارزقی؛ آرزو، ابراهیم آرزو، ظفر خان
احسن؛ درویش احمد خوانسار؛ اسماعیل جریادقانی؛ سراج الدین اصیلی
هروی؛ ابرو شکور بلخی؛ ابرو سعید میرزا، مولانا آدمی سمرقندی، میر
ابوالهقا؛ عنایت خان آشنای ولد ظفر خان احسن و غیره مرزا خلیل اثر
محمد زمان اثر؛ اهللی خراسانی؛ سلطان احمد اظهري؛ ملک ابوالفتح
برادر ملک حمزه سیستانی؛ محمد اکبر خطف نصیر؛ ابوالحسن
فراهانی؛ میر ابوالحسن کاشانی؛ ملا غیاثی احدى خوشنویس؛ احد
مستوفی متخلص به احد؛ ابراهیم خلیفه؛ ابراهیم اظهر؛ میرزا ابراهیم ادهم
ارتیمانی؛ ابراهیم حسین یزدی؛ میر محمد الفت برادر افضل
ثابت؛ آفرین، و غیره؛

ردیف با (برگ ۱۳۵-۱۴۲):

میرزا بیدل؛ رضا بدیع سبزواری؛ باقیای کاشانی؛ آقا باقی
نهادندی؛ بساطی سمرقندی؛ ابوالحسن بیگانه؛ شیخ بهاء الدین عاملی، بهار
علی خان، بهادر خان سبزواری؛ خواجه عبدالله بیانی؛ مرزا بدیع نصر
آبادی؛ بدیع الزمان پسر طاهر نصر آبادی؛ ملا بیاضی؛ یز می؛ بیکسی؛
باقر؛ باقر خان نجم ثانی؛ میرزا محمدی پیرنگ؛ بیانا میرزا

مهدی؛ برهان؛ حاجی باقر شیرازی؛ محمد باقر زرگر یزدی؛ شاه باقر کاشی؛
 باقرای مهدی؛ میر برهان ابرقوهی؛ حاجی محمد تقی پسرمل؛ بقای
 بدخشی؛ محمد باقر بیگ وزیر جهرم؛ مرزا خان بهانی برادر؛ حاجی بهرام
 بخاری؛ مرزا محمد باقر کاشانی و غیره؛

ردیف پای فارسی (هرگ ۱۲۲)؛ پناهی خراسانی؛

ردیف تا (هرگ ۲۲ پ - ۵۲ پ)؛ میر معصوم تسلی؛ میر تقی الدین اوحدی
 صفاهانی (صاحب تذکره)؛ تقی شستری؛ میر تقی همدانی؛ ابراهیم
 تسلی شیرازی؛ تقی سبزواری؛ میر صادق تانب؛ تانب تفرشی؛ تانب
 همدانی؛ تابعی، میرزا تقی ماژند رانی و غیره؛

ردیف تا (هرگ ۱۵۲ - ۵۲ پ)؛ ثاقب و غیره؛

ردیف جیم (۵۲ پ - ۵۸ پ)؛ مولوی جامی، جعفر کاشی و غیره؛

ردیف حا (۱۵۹ - ۱۶۰)؛ حکیم رشدی، ملا حیرتی ماوراءالنهری و غیره؛

ردیف خا (۱۶۰ - ۱۶۹)؛ مرزا نظیر بیگ خادم (شاگرد میر افضل ثابت) و غیره؛

ردیف دال (۱۶۹ - ۷۹ پ)؛ قاضی داوری و غیره؛

ردیف ذال (هرگ ۱۸۲)؛ ذهنی تبریزی و غیره؛

ردیف را (هرگ ۸۰، ۸۲ پ - ۹۲ پ)؛ میرزا رحیم؛ حکیم رشدی و غیره؛

ردیف زا (هرگ ۹۳ - ۹۵ پ)؛ مولانا زلالی هروی؛ زلالی خراسانی و غیره؛

ردیف سین (هرگ ۹۶ - ۱۱۱ پ)؛ مرزا سعید قمشه؛ سراجی جاجرمی و غیره؛

ردیف شین (هرگ ۱۱۲ - ۱۱۹)؛ خوشنویس شفیعی باخرزی؛ شهیدای

لاهیجانی و غیره؛

ردیف صاد (هرگ ۱۲۰ - ۱۲۲ پ)؛ ملا صدوقی کشمیری و غیره؛

ردیف ضاد (هرگ ۱۲۳ - ۱۲۵)؛ ضمیری صفاهانی و غیره؛

ردیف طا (هرگ ۱۲۳ - ۱۲۴ پ، ۱۲۵ پ - ۱۲۶ پ)

- طفلی مشهدی؛ میر محمد طاهر مشهدی؛ طالب آملی؛ مرزا علاء الدین محمد فانی؛ و غیره؛
- ردیف ظا (برگ ۱۱۲۵) ظهیر فاریابی؛ محمد کاظم متخلص به ظاهر و غیره؛
- ردیف عین (برگ ۱۱۲۷-۱۲۳۰) عبد الوهاب معموری؛ عارف لاهوری؛ آقا ابراهیم عشرت و غیره؛
- ردیف غین (برگ ۱۱۳۳-۱۵۱) غیاثی حلوانی، غواصی یزدی، غنیمت و غیره؛
- ردیف فا (برگ ۱۱۵۲-۱۸۱) مرزا علاء الدین محمد فانی، میر معز فطرت و غیره؛
- ردیف قاف (برگ ۱۱۸۲-۱۸۹) حاجی محمد جان قدسی، قاسمی گونا پادی، قلیچ ارسلان و غیره؛
- ردیف کاف (برگ ۱۸۹-۱۹۲) ابو طالب کلیم، کمال خجند و غیره؛
- ردیف کاف فارسی (برگ ۱۱۹۷-۱۱۹۸) اله وردی بیگ گرامی و غیره؛
- ردیف لام (برگ ۱۹۸-۱۱۹۹) لذتی همدانی و غیره؛
- ردیف میم (برگ ۱۹۹-۲۳۵) میرزا اسمعیل منصف طهرانی؛ میرزا محمد علی ماهر؛ سعد الله مسیح تخلص پانی پتی؛ میرزا مقیم تبریزی؛ حاجی مظفر؛ مسعود ولد آقا زمان زر بخش؛ ملا مستفید؛ مظفر حسین مرزا و غیره؛
- ردیف نون (برگ ۱۲۳۲-۲۵۵) ملا نرگسی، ملا ناظم هروی، میرزا عرب ناصح صفاهانی و غیره؛
- ردیف واو (برگ ۱۲۵۲-۲۷۱) میرزا حسن و اهب، محمد امین بیگ و اصل تخلص، محمد رفیع واعظ، وحید میرزا، وحشی چوشقان و غیره؛
- بین برگ ۲۲۲ و ۲۲۷ یک ورق محفوظ مانده که تفصیل آن بدین قرار است:
- ۱: وحدت؛ فیاض؛ نواب عبدالصمد خان؛ فضایل خان؛

در آخر همین برگ ابیات میرزا صامت؛ قدرت؛ پیدل؛ ساطع؛
شهاب الدین ولد آملی؛

ب: جامی؛ ثابت؛ صایب؛ پیدل؛

معلوم می شود که برگهای ردیف 'ها' و 'یا' افتاده است.

از برگ ۱۲۷۲ تا ۲۷۲ ب ابیات شاعران متفرق بدون ترتیب الفبائی تنظیم
گردیده است:

مرزا صامت، قدرت، پیدل، ساطع، شهاب الدین ولد آملی،

ثابت، مظهر، نعمت خان، صایب؛

در آغاز نسخه خطی از برگ ۱۱ تا ۱۰ ب دارای اشعار شاعران بدون
ترتیب هجائی است:

برگ ۱۱: از شاعر نام معلوم. وارسته به جای اسم شاعر 'لا اعلم'
نوشته است. در حاشیه دو بیت از حاکم آورده است. تفصیل برگهای دیگر
ازین قرار است:

برگ ۱ ب: ابیات متفرق از حاکم؛

برگ ۱۲: معجز نظام؛ نور العین واقف؛ کلیم؛ مرزا پیدل؛ صائب؛

برگ ۲ ب: میر ناصر علی؛ منیر؛ افسر؛ خوشگور؛ طالب آملی؛ واقف؛
ناظم و غیره؛

برگ ۱۳: صایب؛ تنها و غیره؛

برگ ۳ ب: دو بیت تحت عنوان سالگرد نگاشته است؛

برگ ۱۴-۲ ب: حاکم؛

برگ ۱۵: حاکم؛

برگ ۵ ب: غنی؛ اثر، فطرت؛ و حید؛ قناعت و غیره؛

- برگ ۷۱: عرفی؛ بیدل و غیره؛
 برگ ۷۲: اعجاز؛ غنی؛ ناصر علی؛
 برگ ۸: غنی؛ اسیر؛ عنایت؛ دانش؛ آرزو؛ بیدل؛ شیدا؛ قاسم؛ کلیم و غیره
 برگ ۸: ثابت؛ آملی؛ علی تقی؛ احسان و غیره؛
 برگ ۱۹: واقف؛ آقا عظیم؛ بیدل؛ کلیم؛ مظهر؛ مشتاق؛
 برگ ۹: بیدل، گرامی، مظهر؛
 برگ ۱۰: بیدل؛ امیر خسرو؛ کلیم؛ دانش؛ ظهوری؛
 برگ ۱۰: اب: فیضی؛ غنی و غیره؛

ارزش ادبی بیاض و ارسته

بیاض و ارسته که مشتمل بر انتخاب اشعار شاعران متقدمین و متأخرین و معاصرین است. دارای اهمیت ویژه می باشد، چون و ارسته در انتخاب اشعار ذوق و توانایی ادبی به کار برده است. از مطالعه دقیق این تالیف معلوم می شود که نویسندگان مهارت های بسیار در ادبیات فارسی دارند. او نه تنها در نقد شعر و نشانگری تخصصی یافت بلکه رغبت و اشتیاق فراوان به گردآوری اشعار شاعران هم نشان داده است.

و ارسته از ذوق ادبی نامداران سیاسی لاهور نیز با خبر و آگاه بود. در این بیاض یک مصرع از نواب عبدالصمد خان می آورد. سیف الدوله غازی نواب عبدالصمد خان بهادر دلیلی جنگ (حک: ۱۱۲۵. ۱۱۵۰/ ۱۷۱۲-۱۷۲۷م) از اولاد حضرت ناصر الدین عبید الله احرار (د: ۸۹۵/ ۱۲۹۰م) و خواجه خاوند محمود معروف به حضرت ایشان (د: ۱۰۵۲/ ۱۲۴۲م) بود. نواب عبدالصمد خان بهادر دلیلی جنگ نخست در صوبه لاهور و سپس در صوبه ملتان ناظم بود. پسرش نواب زکریا خان نیز نظامت لاهور داشت. در لاهور آمدورفت داشت و به شاعران تشویق هم میکرد. (۹)

مصرع اول که وارسته در این بیاض از آورده این چنین است:

نواب عبدالصمد خان:

”نه در قلمرو نرگس نه در قصیده نی“

مصرع دوم از فضایل علی خان (۱۰):

”طراوت نگه یار و سوز سینه من“

بیاض وارسته در میان کلیه کتابهای وارسته از مزیت و اعتبار خاصی برخوردار است و کاری توصیفی است که در پرتو نگرشی خاص صورت گرفته است.

این بیاض را می توان مآخذ عمده ای از شعر موزونان آن دوره شمرد که امروز از نام و شعر آنان نشانی نیست و ذکر آنان فقط در تذکره ها موجود است و این بیاض مایه فراوانی اشعار و اضافه ای است دلنشین در شناخت ادیبان رفتگان.

☆☆☆☆☆

پی نوشتها

(۱) دکتر محمد بشیر حسین در فهرست مخطوطات شیرانی، جلد اول، گنجینه شیرانی، دانشگاه پنجاب، لاهور در شرح بیاض وارسته (انتخاب کلام شعرا) آن را دست نوشته وارسته می گوید: ”مرتب: سیالکوٹی مل وارسته، نسخه مصنف است“ (ص ۱۰۰)

(۲) مکاتیب حافظ محمود شیرانی، مرتب: دکتر مظهر محمود شیرانی، ص ۲۱۲، حافظ محمود شیرانی شماره این بیاض را به خط ۱۴۷۲ نوشته اند که دکتر مظهر محمود شیرانی آن را درست کرده ۱۴۷۴ نوشته است.

(۳) دکتر سید عبداللہ، ادبیات فارسی میں ہندوؤں کا حصہ، مقابل ص ۱۵۰.

(۴) سید هشام الدین راشدی، تذکرہ شعرا کی کشمیر، بخش چہارم، ص

(۵) وارسنه، بیاض وارسنه، برگ ۲۲؛ آرزو، مجمع النقایس، ج ۱، مرتبه
دکتر زبیب النسا علی خان ص ۱۸۲.

(۶) بیاض وارسنه، برگ ۱۹۷؛ این مثال در مجمع النقایس تألیف خان
آرزو هم آمده است و خان آرزو در شرح ملا ترکی افزون بر این نوشته
است که املا ترکی اندرویشی اختیار کرده بود. گویند که غالباً صاحب
پنجاه هزار بیت است. "رک: تذکره

مجمع النقایس، مرتبه: دکتر محمد سرفراز ظفر، جلد سوم، ص ۱۲۵۹.

(۷) بیاض وارسنه، برگ ۱۱۹۷، پ؛ سراج الدین علی خان آرزو،

مجمع النقایس، مرتبه، دکتر سرفراز ظفر، جلد سوم، صص ۱۲۲۳-۲۲.

(۸) بیاض وارسنه، برگ ۱۹۷، پ.

(۹) عاصی کلانوری، اسرار صمدی، مرتبه: محمد شجاع الدین، ص ص
مقدمه: ج، د.

(۱۰) فضایل علی خان شاعری برجسته در دوره تیموریان متأخر در
نظامت نواب عبدالصمد خان در لاهور پسر می برد.

احمد گلچین معانی در کاروان هند در شرح عبدالحق منصف
کوہپایه ای. که در دوره محمد فرخ سیر (حک: ۱۱۲۳. ۱۱۲۴) به
لاهور آمده بود. می نویسد که منصف کوہپایه ای در تاریخ بنای
عمارتی در لاهور این بیت سروده است.

بچو سال تاریخ آغاز و اتمام ز "دار فضایل" "دیار افاضل"

۵۱۱۲۲ ۵۱۱۲۷

(احمد گلچین معانی، کاروان هند، ج ۲، ص ۱۲۷۷)

می توان حدس زد که این عمارت ساخته همان فضایل علی خان
است که وارسنه مصرعه ای از شعری آورده است.

منابع

- (۱) آرزو، سراج الدین علی خان (۲۰۰۲م)، تذکرہ مجمع النقایس، پکوشش: دکتر محمد سرفراز ظفر، جلد سوم، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد
- (۲) آرزو، سراج الدین علی خان (۲۰۰۲م)، مجمع النقایس، جلد اول، مرتبہ: دکتر زیب النساء علی خان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد
- (۳) بشیر حسین، دکتر (۱۹۲۹م)، محمد، فہرست مخطوطات شیرانی، ۳ جلد، ادارہ تحقیقات پاکستان، انتشارات دانشگاه پنجاب، لاہور
- (۴) خالدی، ابوالنصر محمد (۱۹۷۲م)، تقویم ہجری و عیسوی، انجمن ترقی اردو پاکستان، کراچی
- (۵) راشدی، سید حشام الدین (۱۹۲۹م)، تذکرہ شعرائ کشمیر، بخش چہارم، اقبال اکادمی، کراچی
- (۶) شیرانی، حافظ محمود (۱۹۸۱م)، مکاتیب حافظ محمود شیرانی، مرتب: مظهر محمود شیرانی، مجلس یادگار حافظ محمود شیرانی، لاہور
- (۷) اعاصی کلانوری (۱۹۲۵م)، اسرار صمدی، مرتبہ، محمد شجاع الدین، ادارہ تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب لاہور
- (۸) عبداللہ، سید (۱۹۲۷م)، ادبیات فارسی میں ہندوؤں کا حصہ، مجلس ترقی ادب، لاہور
- (۹) گلچین معانی، احمد (۱۲۲۹ ش)، کاروان ہند، ج ۲، موسسہ چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد
- (۱۰) وارستہ، سیالکوٹی مل، بیاض وارستہ (انتخاب از کلام شعرا) نسخہ خطی مجموعہ شیرانی، دانشگاه پنجاب، شماره: ۴۷۴/۲۵۲۴.

